

DOI: 10.31499/2307-4833.2.2019.202036

УДК 378.147:371.13(477)(09)

ORCID 0000-0002-6989-0537

Оксана Міщенко

ПИТАННЯ ЛЕКТОРСЬКОЇ МАЙСТЕРНОСТІ У ВИКЛАДАЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ М. В. КЛОЧКОВА У ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Національна система вищої освіти переживає процес розбудови, який корелює із суттєвими змінами багатьох сфер суспільного життя. Економічний і суспільний розвиток країни вимагає усунування аспектів, які тим або іншим чином діють як стримуючі фактори у різноманітних галузях: якість освітніх послуг має відповідати зростаючим потребам суспільства, забезпечувати відповідність вимогам сучасного ринку праці та прагненням кожної окремої особистості до формування власної індивідуальності та набуття особистісних якостей і рівня знань, які будуть затребувані на сучасному рівні розвитку суспільства.

Суперечки щодо ролі лекції у навчальному процесі вищої школи тривають вже не перше століття, але й досі ця тема залишається актуальною, особливо з точки зору протистояння значущості живого спілкування і можливості отримання інформації за допомогою цифрових технологій, актуалізованого у наш час.

У системі сучасної педагогіки суттєву роль відіграє особистісна взаємодія. Вона функціонує не лише як джерело отримання знань, а, перш за все, як система виховних, розвивальних і змістовтворювальних елементів, які комплексно впливаючи на особистість, формують той творчий і науковий потенціал, без якого неможливе глибоке розуміння і занурення у будь-яку галузь науки.

Нагальна потреба вищої освітньої школи у вдосконаленні лекторської майстерності викладацького складу, а також недосконалість сучасних шляхів розв'язання вказаної проблеми загострюють необхідність відродження і втілення в практичну діяльність кращих педагогічних ідей і здобутків минулого. Серед них ми виділимо провідні концепції та досвід діяльності професорсько-викладацького складу Харківського університету початку ХХ ст., й у цій роботі присвяtimo увагу діяльності видатного лектора, доктора російської історії Михайла Васильовича Клочкова, який був взірцем лекторської майстерності і чия науково-педагогічна практика була пов'язана у дореволюційний період із Петербурзьким і Харківським (до 1920 р.) університетами.

Характеристики М. Клочкова як науковця і як викладача торкались у спогадах та критиці на

друковані видання (книги «Население России при Петре Великом» СПб., 1911; «Очерки правительственной деятельности времени Павла I», СПб., 1916 та ін.) його колеги-сучасники: П. Верховський [1], С. Рождественський [2], В. Сторожев [3] та інші. Серед сучасних праць заслуговують на увагу розвідки, присвячені ретроспективному дослідженню діяльності М. Клочкова як професора: документально-бібліографічний нарис історика М. Балашева [4]; статті Н. Гончарової (петербурзький період) [5], монографія С. Чухлій [6] та інші.

Основну джерельну базу статті складають архівні документи з особистого фонду М. Клочкова ф. 1027, що зберігається в Державному архіві Харківської області (ДАХО). Серед них були проаналізовані бібліографічні дані, друковані праці М. Клочкова, епістолярна спадщина, спогади, афіші публічних лекцій, лекційні курси тощо.

Мета статті: розкрити деякі питання лекторської майстерності у викладацькій діяльності М. В. Клочкова у дореволюційний період.

Лекторська майстерність, на відміну від біографічних даних та даних стосовно основної наукової діяльності, важче піддається вивченню на основі архівних матеріалів. Звісно, аналіз впливу вчителів, оточення та життєвих обставин підводить до певних висновків щодо підґрунтя розвитку навичок лекторської майстерності та їхнього практичного вираження в подальшій педагогічній діяльності, але здебільшого про рівень майстерності лектора говорять відгуки та спогади сучасників – слухачів, колег, друзів; певні зафіксовані документально події з особистого та публічного життя викладача, які відбулися завдяки, або на які вплинув лекторський професіоналізм науковця; документальні свідчення високого професійного рівня та професійної затребуваності викладача.

Спроможна припустити, що лекторські навички, їхнє формування та реалізацію у науково-педагогічній спадщині М. Клочкова у дореволюційний період, слід вбачати і неподільно пов'язувати з науковою та викладацькою діяльністю професора; проходженням ним конкурсу на заміщення кафедри російської історії XIV;

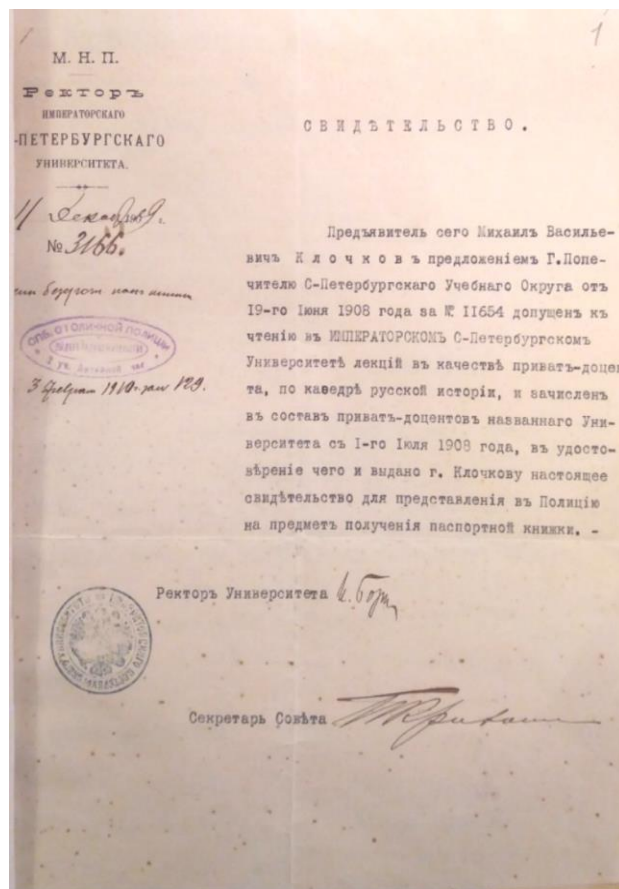
крім того, вони прослідковуються серед характерних особливостей його діяльності: в університеті; публічно-громадській; участі у суспільному житті держави; реагуванні на актуальні питання зазначеного часу тощо.

Матеріали з особистого фонду Ключкова М. В., який знаходиться у Державному архіві Харківської області, дозволяють досить детально вивчити біографію вченого. Майбутній видатний історик М. В. Ключков народився 28 жовтня 1877 року в Самарі у родині писаря [7, арк. 1]. Грунтовна домашня та семінарська освіта сформували початковий науковий світогляд юнака та стали базою для розвитку М. Ключкова як майбутнього вченого, який продовжився в Юр'євському університеті. Бібліографічні джерела свідчать про значний вплив на наукові погляди М. Ключкова низки яскравих викладачів: у семінарські роки – викладачів історії С. Преображенського та П. Преображенського [1, с. 18; 7, арк. 3]; у студентські роки в Юр'євському (Дерптському) університеті – Є. Шмурла, деякі з яскравих лекцій якого, а саме, історія Росії при Петрі Великому, й сформували центральні теми наукового пошуку М. Ключкова; лекційні заняття М. Дьяконова сприяли появі у колі наукових інтересів М. Ключкова соціальної тематики, зокрема, історії селянства, а також сприяли його формуванню як джерелознавця [6, с. 30]; в Імператорському Санкт-Петербурзькому університеті – наукового наставника С. Платонова, під впливом якого сформувалися певна методологія, система поглядів, принципів молодого історика [6, с. 35].

Аналіз історико-педагогічних джерел дозволяє простежити шляхи формування та подальшої реалізації наукових інтересів Михайла Васильовича Ключкова: успішне навчання (1899–1904 роки) на історико-філологічному факультеті Імператорського Юр'євського (Дерптського) університету зі спеціалізацією по кафедрі російської історії та історії російського права [7, арк. 1]; подальше перебування М. В. Ключкова при Юр'євському університеті з метою підготовки його до професорського звання, яке було запропоноване йому завдяки його високому інтелектуальному потенціалу, працелюбності та прагненню до професійної реалізації [7, арк. 1]; відкомандирування до Імператорського Санкт-Петербурзького університету – найпотужнішої «школи російських істориків»; успішне складання магістерських іспитів на ступінь магістра російської історії та читання у зібранні історико-філологічного факультету пробних лекцій, що були визнані задовільними із допущенням до читання лекцій у Санкт-Петербурзькому університеті; підготовка магістерської дисертації з ретельним опрацюванням багаточисельних архівних матеріалів Москви, Петербургу (Публічна

бібліотека та Археографічна комісія) [6, с. 36]; закордонне наукове відрядження до Швейцарії та Німеччини та прослуховування низки лекцій європейських викладачів (влітку 1911 р.) [6, с. 36].

Наукові розвідки свідчать, що трудова діяльність, через скрутне матеріальне положення майбутнього професора, почалася ще у студентські роки (репетиторство, служіння у різних канцеляріях, на залізниці тощо). Проте, офіційна викладацька діяльність М. Ключкова бере початок 1906 р. з роботи на Вищих жіночих курсах. Витримавши магістерський іспит (1907 р.) та провівши читання пробних лекцій, М. Ключков був зарахований приват-доцентом Петербурзького університету. Так, архівна довідка від 03.02.1910 р. за № 129 свідчить, що «...Михайло Васильович Ключков клопотанням г. Попечителю С.-Петербурзького Навчального Округа за № 11654 допущений до читання в Імператорському С.-Петербурзькому університеті лекцій у якості приват-доцента по кафедрі російської історії та зарахований до складу приват-доцентів зазначеного університету з 1-го червня 1908 року...» [8, арк. 1], паралельно обіймаючи посади вчителя історії в Імператорському Олександрівському лицейі (1908) та на Вищих (Бестужевських) жіночих курсах (1909).

Архівний документ. Свідоцтво про зарахування М. В. Ключкова до складу приват-доцентів Імператорського Санкт-Петербурзького університету

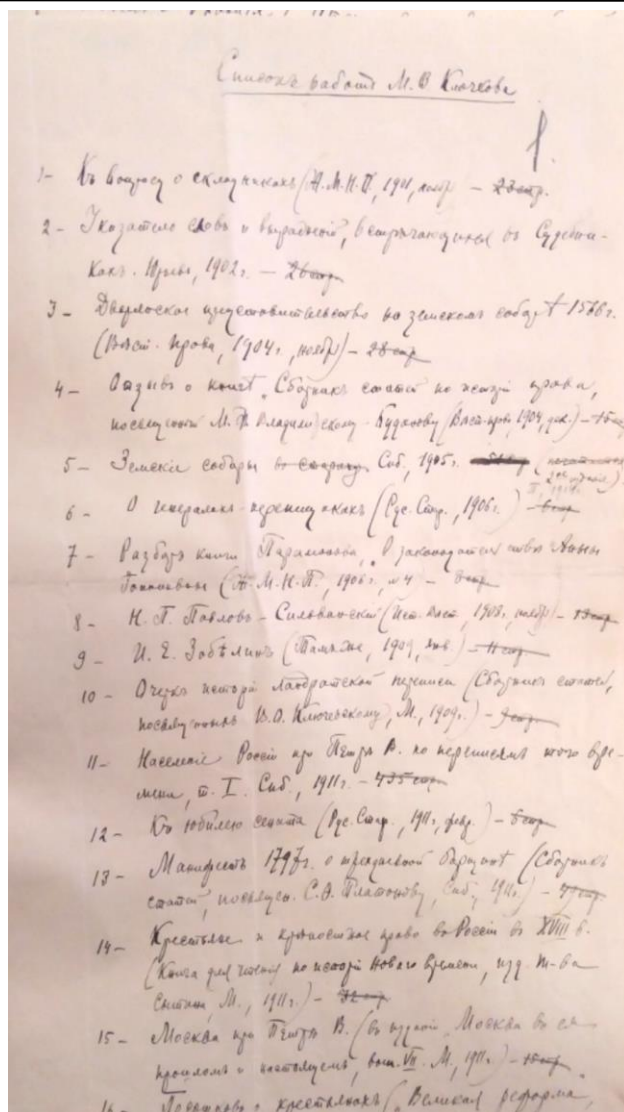
У цей же період М. Ключков подав клопотання у медичний інститут, де при психоневрологічному інституті на мовно-історичному відділенні почав читати загальний курс з російської історії. Про зміст зазначеного курсу свідчить програма лекцій та семінарських занять [9, арк. 1–3]. Також зберігся лист від студенток Вищих жіночих курсів, датований 1914 роком, у якому вони просять М. Ключкова документально засвідчити їхню роботу в семінарії професора в 1913 році [9, арк. 4].

Характерним для нього, як для викладача, було «прекрасне володіння словом та видатні успіхи як лектора» [11, с. 239]. Про лекторську майстерність у безпосередній викладацькій діяльності свідчать і ґрунтовно розроблені М. Ключковим програми курсів з російської історії для словесно-історичного відділення педагогічного факультету психоневрологічного інституту (1911–1912 рр.) [9]; програма та рукопис лекції про Олександра I, яку М. Ключков читав у Санкт-Петербурзькому товаристві народних університетів [10]; бібліографії до лекцій тощо.

Варто зазначити, що М. Ключков поєднав викладацьку діяльність із службою архіваріуса у Сенатському архіві, що, на нашу думку, також мало вплив на лекторську майстерність. Так за висловом С. Платонова, він «...добре знав літературу і звик до архівного матеріалу» [4, с. 19]. Лекторська майстерність формувалась у Товаристві російських студентів у Юр'єві, зв'язок із яким М. Ключков підтримував, що бачимо з листа Правління Товариства російських студентів [11, арк. 1].

Наукова діяльність М. Ключкова у цей період полягала у розробці та публічному захисті магістерської дисертації на тему: «Населення Росії при Петрі Великому за переписом того часу. Т. 1: Переписи дворів та населення (1678–1721)» (16.08.1911 р. з присвоєнням ступеню магістра російської історії (історико-філологічний факультет Петербурзького університету)) [7, арк. 1]. П. Верховський у своїй рецензії на книгу М. Ключкова в цілому схвалює його роботу і зазначає, що вона «...демонструє в авторі вже досвідченого історика, який вміє легко та вільно розбиратися в масі документального матеріалу» [1, с. 766], позитивно характеризує авторське подання матеріалу, відзначаючи в роботі «...ряд живих картин, яскраво написаний словами першоджерел» [1, с. 765].

Дійсно, на момент захисту магістерської дисертації М. В. Ключков був уже досвідченим автором. Про це свідчить перелік робіт, складений самим М. Ключковим. Більше десяти наукових робіт були видані автором до 1911 року, серед яких «Вказівник слів і виразів, які зустрічаються в суддебниках 1497, 1550 і 1589 рр.» (1902 р.), «Дворянське представництво на земському соборі 1566 р.» (1904 р.), «Земські собори в давнину» (1905 р.) та ін.

Архівний документ. Список власних публікацій, складений М. В. Ключковим

Архівні джерела свідчать про чисельні нагороди та відзнаки, отримані М. Ключковим, проте, фінансовий стан залишався вкрай тяжким. Одруження та відсутність власного житла у Петербурзі, ймовірно, спонукали молодого науковця до переїзду до Харкова, де був оголошений конкурс на заміщення вакантної посади професора по кафедрі російської історії XIV [6, с. 38–39; 12, с. 236].

Існують згадки про виникнення запеклої суперечки між прибічниками М. Ключкова, висуванцем проф. В. Савви, та В. Веретенниковим – протеже Д. Багалія [6, с. 39]. На підтримку кандидатури М. Ключкова його науковий керівник С. Платонов писав: «я вважаю його людиною розумною і здатною до викладання та науки. Він може і любить працювати і буде працювати, і буде діяльним членом факультету. Його викладацький досвід дуже великий... говорить він вільно і жваво. Як учений, він добре знає літературу і звик до архівного матеріалу. Як людина – він м'який і чуйний у питаннях особистого до-

стоїнства» [6, с. 40]. Серед харківських професорів підтримку М. Ключкову виказував А. Вязигін на сторінках газети «Харківські губернські відомості», зазначаючи серед його професійних достоїнств: «володіє прекрасно словом і має успіх як прекрасний лектор» [6, с. 41].

Попри провокації у пресі (замітка-наклеп п. «Кента» від 12 грудня 1913 р. у «Південному краї») та упереджене ставлення колег, у 1913 р. М. Ключков був затверджений екстраординарним, а пізніше ординарним професором по кафедрі російської історії Імператорського Харківського університету, де пропрацював до 1920 р. [7, арк. 1; 13, с. 41]. По затвердженню на посаді екстраординарного професора, М. Ключков у брошурі «Пояснення історико-філологічному факультетові з приводу відгуку професора Д. І. Багалія» щиро подякував за довіру факультету і пообіцяв «усією душею віддатися діяльності вченого і педагога» [14, с. 240].

Роботу у Харківському університеті професор поєднував із викладанням на Вищих жіночих курсах, про цей факт він писав до професора Платонова: «До лекцій в університеті додалися лекції на Вищих жіночих курсах. До Харкова майже звикли. 15 вересня 1915 р.» [6, с. 114] та з вечірніми лекціями для робітників на історико-філософському відділенні Харківського міського народного університету, у цих закладах він працював до останніх днів перебування у Харкові [6, с. 46, с. 115].

С. Чухлій у статті «На зламі епох» [15] зазначає, що в осінньому півріччі 1915–1916 навчального року професор вів лекційний курс «Російська історія XVIII–XIX ст.» (4 год.).

Восени 1916 року Михайло Васильович захистив докторську дисертацію «Нариси урядової діяльності часів Павла I» з присвоєнням звання доктора російської історії. В архіві збереглися телеграми від В. Бузескула, І. Гливенка та ін., у яких колеги вітають «нового доктора» і бажають «...подальшої плідної діяльності в стінах Харківського університету та успішної реалізації наукових задумів...», що однозначно свідчить про прихильність харківської наукової спільноти [16].

Джерела також свідчать про нищівну критику докторської дисертації М. Ключкова, Є. Шумигорського та В. Сторожева. Так, у статті В. Сторожева «Новітній досвід огляду урядової діяльності Павла I» зустрічаємо закиди про «відсутність певних наукових методів дослідження», «недоцільність у науковій роботі та надмірну емоційність формулювань», він називає роботу М. Ключкова «набором фраз, фактів, епітетів та моралізуючих оцінок». «...Він пише дилетантськи, розв'язно, не замислюючись і не досліджуючи свого першоджерела, не аналізуючи явища», піддаючись недоцільній у науковій роботі «публіцистичній пропаганді», вважає критик [3,

с. 317–320]. Критичний розгляд зазначеної роботи С. Роджественським, окрім факту внесення М. Ключковим «безцінного внеску у науку за свіжістю матеріалу та деяким власним висновкам», констатував ряд недоліків, серед яких «голослівність та протиріччя певних наведених фактів і зроблених висновків», «відсутність бачення зв'язку ряду фактів як цілісної картини» [2, с. 194, 199].

М. В. Ключков вважав викладацьку і лекторську діяльність своїм безпосереднім обов'язком за будь-яких обставин. Не дивлячись на події 1917 р., М. Ключков продовжував вимагати від студентів відвідання лекційних занять та ретельної підготовки до семінарів [4, с. 19; 6, с. 114]. При зовнішній строгості та навіть сердитості М. Ключкова, на думку його близького учня, у подальшому видатного історика-емігранта

С. Пушкарьова, був добрим викладачем: при напускній зовнішній суворої, він «не був ученим мандарином і зовсім не вимагав, щоб учні, як папуги, повторювали його думку» [17]. В обох півріччях 1916/17 навчального року М. Ключков читав загальний курс (2 години) для студентів 1–2 курсів «Російська історія XVIII–XIX ст.», вів практичні заняття з вивчення пам'яток з історії селян для студентів 2–4 курсів (2 години), спецкурс для студентів 3–4 курсів «Історія кріпацького права в Росії» (2 години) [6, с. 114].

У роки громадянської війни М. Ключков підтримував білий рух, співпрацював із Харківським відділенням відділу пропаганди Добровольчої армії генерала Денікіна, а також брав участь у діяльності університетської організації «Академічний союз» по наданню допомоги Добровольчій армії. Її завданням була організація лекцій для широкого загалу з агітаційно-просвітницькою метою, діяльність особливих «Курсів права і політики» для агітаторів Добровольчої Армії, де М. Ключков був лектором. Джерела свідчать, що як прихильник консервативних поглядів на історію Росії, М. Ключков не сприйняв більшовизм. Лекторська майстерність М. Ключкова слугувала для відстоювання та пропаганди його громадянської позиції, тісно пов'язаної із науковими переконаннями.

За архівними даними, М. Ключков був активним членом новоствореної спеціальної університетської організації, що мала на меті надання всілякої допомоги Добровольчій армії – «Академічний союз».

Лекторська майстерність М. Ключкова знаходила реалізацію і у політичному житті університету та міста. Він читав публічні лекції на різноманітні теми: 18-го лютого 1917 р. у міській суспільній бібліотеці була прочитана лекція «Константинополь та проливи у російській політиці» [20, арк. 1]; у квітні 1917 р. він прочитав доповідь

(у юридичному корпусі університету) «Великий Новгород. Його соціальний побут та народо-владдя» [20, арк. 2]. Зазначена лекція була організована Харківським міським народним університетом.

Архівний документ. Афіша лекції М. В. Ключкова «Константинополь і протоки в російській політиці»

У серпні 1919 р. відбулося прочитання ще однієї лекції на тему: «Зовнішня політика Росії у її історичному висвітленні» (Внешняя политика России в ее историческом освещении). Лекція була організована Харківським відділенням відділу пропаганди Добровольчої армії генерала Денікіна, з яким М. Ключков активно співпрацював починаючи з літа 1919 р. До обов'язків М. Ключкова належали: розподіл агітаційної літератури до Харківської губернії та контроль за ним, написання та редагування окремих листівок та брошур, циркулярів, редакційних «повісток», складання «прошень», звітів, організація культурно-просвітницької роботи на селі [6, с. 48].

Аналіз професійної діяльності М. В. Ключкова свідчить, що вчений був затребуваний як викладач і лектор, мав схвальні відгуки сучасників щодо своїх наукових праць (П. Верховський, С. Рождественський) і лекторських здібностей (А. Вязигін, С. Платонов). Він мав багатий викладацький досвід, широку ерудицію та глибоке знання фактичного матеріалу предмету, вмів вільно оперувати науковими даними та доступно доносити інформацію до слухачів або читачів.

Ставлення самого М. Ключкова до лекторської компетенції та до викладу матеріалу яскраво виразилось у його виступі на публічному захисті докторської дисертації: «...я не намагався приводити думки інших науковців і не входити, за рідким виключенням, у полеміку при суперечностях, маючи на увазі, що приведенний матеріал буде говорити сам за себе і дасть можливість слухачу або читачеві виявити, у чому я маю розходження із попередніми дослідниками і наскільки правий у своїх висновках» [18, с. 28; 18, с. 265].

Таким чином, проведений науковий пошук дозволяє зробити висновки, що лекторська майстерність у викладацькій діяльності М. Ключкова у дореволюційний період полягала у безпосередньому живому інтересі професора до суспільних явищ та їхнього відображення у лекційних курсах; дисциплінованості та відповідальному ставленні професора до викладацької діяльності; постійному вдосконаленні лекційних курсів; насиченості змісту лекцій, роботі з архівним матеріалом, якою захоплювався професор, використовуючи виявлені факти для ілюстрації суспільних процесів та явищ різних країн; у спілкуванні зі студентами тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Верховской П. Рецензия на книгу: М. Ключков. Население России при Петре Великом по переписям того времени. Том первый. Переписи дворов и населения (1678–1721). *Русская мысль*. 1911. Т. СХХVI. С. 763–767.
2. Рождественский С. Рецензия на книгу: М. Ключков. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. *Русский исторический журнал*. 1917. № 1–2. С. 193–199.
3. Сторожев В. Новейший опыт обзора правительственной деятельности Павла I. *Голос минувшего*. 1917. № 1. С. 316–323.
4. Балашев М. А. Проф. истории М. В. Ключков. Документально-биограф. очерк. *Univeritates. Наука и просвѣта*. 2005. № 2. С. 18–29.
5. Гончарова Н. М. М. В. Ключков. Петербургский период научно-педагогической деятельности. *Известия Алтайского государственного университета*. 2011. № 3. С. 78–81.
6. Чухлій О. Історик Михайло Васильович Ключков (1877–1952): життєвий шлях та творча спадщина: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 188 с.
7. Особистий фонд М. В. Ключкова. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 1027. Оп. 1. Спр. 7.
8. Особистий фонд М. В. Ключкова. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 1027. Оп. 1. Спр. 2.
9. Особистий фонд М. В. Ключкова. ДАХО (Державний архів Харківської області).

- Ф. 1027. Оп. 1. Спр. 5.
10. Особистий фонд М. В. Клочкова. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 1027. Оп. 1. Спр. 25.
 11. Особистий фонд М. В. Клочкова. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 1027. Оп. 1. Спр. 3.
 12. Чухлій С. О. Кадрові пристрасі в Харківському університеті (епізод з біографії М. Клочкова). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. Вип. 8. С. 236–241.
 13. Дело об избрании Историко-филологическим факультетом Харьковского университета 28 октября 1913 г. профессора по кафедре русской истории. *Записки Харьковского университета*. 1914. Кн. 1. С. 41–81.
 14. Клочков М. В. Объяснение историко-филологическому факультету по поводу отзыва проф. Д. И. Багаляя. *Мирный труд*. 1915.
 15. Чухлій С. О. На зламі епох: викладацька кар'єра М. В. Клочкова. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2013. Т. 1087, № 47. С. 286–296.
 16. Особистий фонд М. В. Клочкова. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 1027. Оп. 1. Спр. 58.
 17. Пушкарев С. Г. Воспоминания историка. 1905–1945. Москва, 1999.
 18. Клочков М. В. Население России при Петре Великом по переписям того времени. Т. 1: Переписи дворов и населения (1678–1721). СПб., 1911. 435 с.
 19. Чухлій С. О. Историк в переламну епоху: перипетії долі та зигзаги наукової творчості проф. М. В. Клочкова. *Харківський історіографічний збірник*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. Вип. 10. С. 265–274.
 20. Особистий фонд М. В. Клочкова. ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 1027. Оп. 1. Спр. 9.
 - terburgskiy period nauchno-pedagogicheskoy deyatel'nosti. *Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta*, 3, 78–81 [in Russian].
 6. Chukhliy, O. (2014). Istoryk Mykhaylo Vasylovych Klochkov (1877–1952): zhyttyevyy shlyakh ta tvorcha spadshchyna. Kharkiv: KHNU imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].
 7. Osobystyy fond M. V. Klochkova. DAKhO (Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti). F. 1027. Op. 1. Spr. 7 [in Ukrainian].
 8. Osobystyy fond M. V. Klochkova. DAKhO (Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti). F. 1027. Op. 1. Spr. 2 [in Ukrainian].
 9. Osobystyy fond M. V. Klochkova. DAKhO (Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti). F. 1027. Op. 1. Spr. 5 [in Ukrainian].
 10. Osobystyy fond M. V. Klochkova. DAKhO (Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti). F. 1027. Op. 1. Spr. 25 [in Ukrainian].
 11. Osobystyy fond M. V. Klochkova. DAKhO (Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti). F. 1027. Op. 1. Spr. 25 [in Ukrainian].
 12. Chukhliy, S. O. (2006). Kadrovi prystrasti v Kharkivs'komu universyteti (epizod z biohrafiiyi M. Klochkova). *Aktual'ni problemy vitchyznanyoi ta vsesvitn'oyi istoriiji*. Kharkiv: KHNU imeni V. N. Karazina, 8, 236–241 [in Ukrainian].
 13. Delo ob izbranii Istoriko-filologicheskim fakul'tetom Khar'kovskogo universiteta 28 oktyabrya 1913 g. professora po kafedre russkoy istorii (1914). *Zapiski Khar'kovskogo universiteta*, 1, 41–81 [in Russian].
 14. Klochkov, M. V. (1915). Obyasneniye istoriko-filologicheskomu fakul'tetu po povodu otzyva prof. D. I. Bagaleyа. *Mirnyy trud* [in Russian].
 15. Chukhliy, S. O. (2013). Na zlami epokh: vykladats'ka kar'yera M. V. Klochkova. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina*. Ser.: Istoriya, 1087, 47, 286–296 [in Ukrainian].
 16. Osobystyy fond M. V. Klochkova. DAKhO (Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti). F. 1027. Op. 1. Spr. 58 [in Ukrainian].
 17. Pushkarev, S. G. (1999). Memories of the historian. 1905–1945. Moscow [in Russian].
 18. Klochkov, M. V. (1911). Naseleniye Rossii pri Petre Velikom po perepisyam togo vremeni. Vol. 1: Perepisi dvorov i naseleniya (1678–1721). SPb. [in Russian].
 19. Chukhliy, O. S. (2010). Istorik in the tragedy of the era: the twists and turns of the zigzags of science creativity prof. M. V. Klochkova. *Kharkiv State Historical Library*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 10, 265–274 [in Russian].
 20. Osobystyy fond M. V. Klochkova. DAKhO (Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti). F. 1027. Op. 1. Spr. 9 [in Ukrainian].

REFERENCES

1. Verkhovskoy, P. (1911). Retsenziya na knigu: M. Klochkov. Naseleniye Rossii pri Petre Velikom po perepisyam togo vremeni. Tom pervyy. Perepisi dvorov i naseleniya (1678–1721). *Russkaya mysl*, Vol. CXXV, 763–767 [in Russian].
2. Rozhdestvenskiy, S. (1917). Retsenziya na knigu: M. Klochkov. Ocherki pravitel'stvennoy deyatel'nosti vremeni Pavla I. *Russkiy istoricheskiy zhurnal*, Vol. 1–2, 193–199 [in Russian].
3. Storozhev, V. (1917). Noveyshiyy opyt obzora pravitel'stvennoy deyatel'nosti Pavla I. *Golos minuvshogo*, Vol. 1, 316–323 [in Russian].
4. Balashev, M. A. (2005). Prof. istorii M. V. Klochkov. Dokumental'no-biograf. Ocherk. *Univeritates. Nauka i prosvita*, Vol. 2, 18–29 [in Russian].
5. Goncharova, N. M. (2011) M. V. Klochkov. Pe-